

Тетяна Цимбалюк-Скопненко

УДК 811.161.2:81'27

Фразеографування в академічному тлумачному словникарстві: ідеї, реалізація, проблеми

У статті розглянуто традиції фразеографування в українському академічному словникарстві. Показано історію розроблення в українській фразеографії теоретичних і практичних підходів до формування реєстру тлумачних фразеологічних словників, дискусії довкола обсягу фраземіки української мови, особливостей побудови дефініції в тлумачних фразеологічних словниках. Сучасна академічна тлумачна фразеографія пройшла складний шлях розвитку, який розпочався наприкінці 1950-х рр. Фразеографічні практики залежать від загального стану фразеології, що остаточно сформувалася як окрема наукова галузь зі своїм термінологічним апаратом наприкінці 1980-х рр. Найбільші сучасні академічні фразеографічні кодекси української мови базуються на теоретичних засадах, котрі розробила Л. А. Юрчук. Поняття фразеографування та дефініції базових термінів фразеографії потребують чіткого закріплення в термінологічних та енциклопедичних словниках і галузевій науковій літературі.

Ключові слова: фразеологія, фразеографія, фразема, фраземіка, словник, словникова стаття, українська мова.

Своєрідний парадокс нашого мовознавства полягає в тому, що в галузевих енциклопедіях і словниках не подано визначення терміна *фразеографування*, хоч ним доволі часто послуговуються дослідники. Найдавнішу вітчизняну монографічну працю, у якій нам удалося виявити одиницю *фразеографування*, датовано 1987 р. М. Ф. Алефіренко використовує цей елемент у словосполученні «культура фразеографування» [1: 108] без деталізації значення. В енциклопедії «Українська мова» (різних років видання) не тільки немає розглядової одиниці в ролі вокабули, а й не подано навіть окремої статті «Фразеографія». Такий стан речей варто пояснювати тим, що, незважаючи на вироблення окремого інструментарію та спеціальних підходів до дослідження й опису фраземіки, фразеологія й досі не може захистити «своїх» термінів від розмивання в інших галузях мовознавства та ствердити їх у загальнолінгвістичному термінологічному фонді. Скажімо, нерідко натрапляємо в лінгвістичних текстах на твердження, що одиниці *день днем, дурень дурнем, п'яниця п'яницею, скнара скнарою*, складені прийменники *відповідно до, згідно з* та ін. – це фразеологізовані елементи, хоч фразеологізації, у властивому термінологічному значенні, тут немає. Крім щойно згаданих прикладів, іноді фразеографію помилково розглядають у складі лексикографії, що, ясна річ, не відповідає сучасному рівню наукових знань і мовознавчих практик, оскільки об'єкти описів у цих лінгвістичних галузях різні. Приставши до позиції тих дослідників, які розглядають фразеографування у складі лексикографії, довелося б визнати, що фраземи позбавлені свого особливо-

го мовного рівня, є стильовим явищем і належать до мовлення, а не до мови [пор.: 4: 116]. Попри те, що такі кардинальні погляди вже давно відкинуто, окремішність *фразеографії* та *фразеографування* як понять і термінів і досі не для всіх очевидна. Найпевніше це можна пояснити інерцією традиції, адже фраземіку впродовж століть розглядали як частину лексики, хоч, починаючи із середини ХХ ст., серйозно ніхто не заперечує самостійності фраземного рівня мови. Кваліфікувати лексикографію як гіперонім до одиниці фразеографія навряд чи вдасться, оскільки в сучасному мовознавстві терміни на позначення одиниць лексичної підсистеми не вважають гіперонімами до термінів на позначення одиниць фраземної підсистеми.

У монографії «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (1989) автори зазначали: «В українському мовознавстві фразеографічний аспект вивчення ФО ще не знайшов свого належного теоретичного осмислення. Це пояснюється перш за все недостатньою практикою укладання фразеологічних словників, особливо тлумачного типу, хоч у цій галузі вже маємо певний доробок» [2: 4]. Привертає увагу своєрідний конфлікт між назвою праці та щойно процитованим абзацом з передмови: у титулі ще йдеться про *лексикографію* («лексикографічна розробка»), а в тексті вже розглянуто *фразеографію*. Цілком справедливо в цій цитаті фразеографування напряду пов'язано з рівнем розвитку тлумачної фразеографії. Це підтверджує сучасна словникарська практика, хоч від часу виходу цитованої праці, яка й нині не втратила свого наукового значення, минуло 33 роки, і, здавалося б, уже можна спиратися на іншу теоретичну базу й досвід. Вихід у світ «Фразеологічного словника української мови» (1993), «Словника фразеологізмів української мови» (2003), Додаткового тому «Словника української мови» (2017), «Словника української мови» у 20-ти томах (т. I–XII, 2010–) та інших академічних кодексів, у яких фразеографовано відповідний матеріал, створює передумови для певних висновків щодо усталених методів фразеографування та нерозв'язаних проблем у цій галузі.

«Для всебічного розкриття значення фразем надзвичайно важливим є теоретичне обґрунтування та розробка способів і моделей їх тлумачення, рекомендації для застосування їх у практиці укладання фразеологічних словників, а це, в свою чергу, неможливо зробити без уточнення деяких загальних вимог до тлумачення ФО, без показу структурно-граматичних особливостей фразеологізмів української мови, розробки способів фіксації конотації в словнику, опису найскладніших моментів у тлумаченні ФО, пов'язаних з їхніми функціональними особливостями», – цей уступ можна вважати квінтесенцією засад фразеографування, крізь призму якої й варто аналізувати теорію та практику опису фраземіки в тлумачному словникарстві [2: 5].

Напевно, уперше фразеографування на теоретичному рівні спробував описати П. Й. Горецький у «Проспекті Тлумачного словника української мови. Для обговорення» (1958), випущеного перед початком укладання академічного «Словника української мови» в 11-ти томах (1970–1980). У підрозділі «Фразеологія і подавання її в словнику» (с. 50–57) автор відтворює всі хиби фразеологічної теорії В. В. Виноградова, що в той час беззаперечно запанували в українському мовознавстві, а також погляди попереднього періоду розвитку мовознавства, у якому нерозробленість фразеологічної теорії спонукала до т. зв. «широкого розуміння» обсягу

фраземіки. П. Й. Горецький наводить три типи фразеологізмів, які мають підлягати опису: фразеологічні зрощення (*точити яси, впадати в око, припасти до серця*); фразеологічні єдності (*чужими руками жар загрібати, оглядатися на задні колеса, дивитися крізь пальці*) з окремим підтипом «різні словосполучення літературного походження (з української літератури і з інших), напр.: **А хура й досі там; Дим батьківщини солодкий для нас і приємний; Прийшов, побачив, перемиг** <...>, а також різні «крилаті вислови», як: **Борітеся – поборете** (Шевч.); **Чуття єдиної родини** (Тичина); **Людина – це звучить гордо** (Горький) <...>; усталені форми привітань (**доброго ранку!; здоровенькі були! на все добре!** (при прощанні)); формули ввічливості при звертанні до інших: **будь ласка; будьте ласкаві** і т. п.; мовні штампи (кліше): **до речі; у всякому разі**; усталені звороти ділової мови: **довести до відома; висловити догану**» [3: 50–51].

На думку П. Й. Горецького, до другого типу фразеологізмів належать «часті в мові сполуки» *за допомогою, при всьому тому, з огляду на те*, а також прислів'я та приказки (*де згода, там і вигода; чув дзвін, та не знає, де він; вовків бояться – в ліс не ходити*). Третій тип фразеологізмів у «Проспекті» – це т. зв. фразеологічні сполуки (*нагла смерть; ходяча мораль; ходяча енциклопедія*). Автор відмовляє в праві «бути фраземікою» термінологічним одиницям (*зелене добриво, штикова атака, точка кипіння*). При цьому зазначає, що практика залучення таких одиниць до фразеології властива «Тлумачному словникові російської мови» за ред. М. Ушакова та задекларована в «Інструкції для укладання «Словника сучасної російської літературної мови»» Інституту мовознавства АН СРСР [3: 51].

З погляду сучасної теорії та практики фразеографування найбільше позиції П. Й. Горецького суперечать саме принципам укладання реєстру фразем у тлумачному словнику, бо, зрозуміло, багато з наведених одиниць не підлягають описові з позицій фразеології. Структурний аналіз ФО в праці здійснено для виокремлення елементів, які б давали змогу розподіляти ці звороти за наявними компонентами до різних словникових статей. Не можна вважати ці принципи беззаперечними, але назагал вони збереглися в пізнішій фразеографії.

Л. С. Паламарчук і Л. А. Юрчук надрукували в «Мовознавстві» «Засади створення Словника української мови» (1967), у яких зазначили, що в травні 1958 р. Республіканська наукова конференція, «у якій узяли участь визначні спеціалісти-лексикографи майже всіх республік Радянського Союзу, <...> всебічно обговорила й затвердила» «Проспект Тлумачного словника української мови» П. Й. Горецького [5: 20]. У «Засадах» фразеографуванню віддано мало місця (частину, присвячену фраземіці, написала Л. А. Юрчук). Здебільшого тут повторено позицію П. Й. Горецького, але все ж наявні й відмінні підходи. Л. А. Юрчук констатує: «Приказки та прислів'я використовуються як ілюстративний матеріал при розкритті конкретних значень реєстрових слів і до фразеології не включаються» [5: 28]. Це речення можна зрозуміти двома способами: 1) як поступ, викликаний розвитком фразеологічної теорії, що виводила за межі фраземіки паремії (щоправда, нормою це стане пізніше, у другій половині 70–х рр. ХХ ст.); 2) або як наслідок вимушеної відмови від ідеї описувати паремії в ролі елементів реєстру, оскільки тлумачення прислів'їв і приказок призвело б до значного розростання словникових статей і не було

запропонованого прийняттого способу тлумачення цих одиниць (принаймні ні в «Засадах», ні в «Перспективі Тлумачного словника української мови» П. Й. Горещького немає прикладів тлумачення паремій). Тогочасна нерозробленість теорії й практики пареміографування й стала головною причиною відмови від залучення паремій до згаданого Словника. Як показала пізніша пареміографічна практика, структура й засоби тлумачення паремій кардинально відрізняються від форми дефініцій фраземіки.

У передмові до першого тому «Словника української мови» (1970) теорії фразеографування присвячено небагато місця. Структурно й за духом цей текст близький до позиції, викладеної в «Засадах створення Словника української мови». Упадає в око той факт, що в передмові немає жодної згадки про поділ фраземіки на типи (за В.В. Виноградовим), як це було в «Перспективі» П. Й. Горещького та «Засадах» Л. С. Паламарчука і Л. А. Юрчук. Це, безумовно, позитивний крок, який убезпечив перший великий академічний український тлумачний словник від використання дискусійних і хитких гіпотез російської фразеологічної школи та дав змогу зосередити увагу саме на фразеографуванні, а не на стратифікації фраземіки, що, зрештою, і не входить до завдань тлумачного словникарства. У передмові немає жодного прикладу, який би не відповідав сучасному розумінню фразеології. Графічний знак ромба, використаний у Словнику для відокремлення фраземіки, уперше згаданий як елемент структури словникової статті в «Перспективі» П. Й. Горещького. Імовірно, ідея вилучити термінологізовані одиниці з фраземіки, реалізована в Словникові, походить від П. Й. Горещького, а виведення паремій за межі словникарського опису – від Л. А. Юрчук.

Узагалі в передмові проблема фразеографування викладена дуже лаконічно, найдокладніше її розглянуто в П. Й. Горещького, стисліше – у «Засадах». У передмові немає деталізації щодо розподілу ФО відповідно до особливостей структурного наповнення. Проте саме текст Л. А. Юрчук став основою довголітньої практики фразеографування в українському тлумачному словникарстві. Деякі елементи передмови вразливі з погляду сучасної фразеологічної теорії, як-от: у розгляданому тексті йдеться про наявність у складі ФО слів, а не елементів: «Якщо у фразеологічному звороті якесь слово не є обов'язковим (тобто коли зворот уживається і без цього слова), то воно наводиться в квадратних дужках» [СУМ I: XI]. Це відбиття тогочасного стану фразеологічної теорії, адже перший том СУМу з'явився до знакових праць з фразеології, які сформували сучасний академічний погляд на ці явища.

Першим текстом, що відбиває сучасний академічний підхід до фразеографування, треба визнати передмову до «Фразеологічного словника української мови» (1993). На жаль, у нашому словникарстві склалася прикра традиція не зазначати авторства передмов, через що важко встановити, кому належать ті чи ті погляди. Тому часто ми не можемо дізнатися, чиї ідеї були реалізовані в різних кодексах. Прагнення анонімно встановити канон, знеособлення інтелектуальної праці суперечить науковій парадигмі, закладеній ще в період Відродження. Якщо спиратися на непрямі докази, то, цілком можливо, більша частина тексту передмови належить Л. А. Юрчук, яка 1983 р. надрукувала в журналі «Мовознавство» «Теоретичні засади реєстру Фразеологічного словника української мови». Тоді ж був випущений у світ «Перспект Фра-

зеологічного словника української мови», співавторами якого були Л. А. Юрчук, В. М. Білоноженко, Л. Г. Скрипник, Н. М. Неровня, О. П. Петровська. У згаданому «Проспекті» Л. А. Юрчук здійснила загальну редакцію та написала найскладніші теоретичні й практичні розділи: «Вступ», «Визначення поняття фразеологізму», «Реєстр Фразеологічного словника української мови», «Розміщення фразеологізмів у Словнику», «Форма фразеологізму», «Оформлення фразеологізму в реєстрі» [ПФСУМ: 3]. І хоч прямих збігів між розглядалим «Проспектом» і передмовою до «Фразеологічного словника української мови» небагато, але помітно, що текст передмови відбиває всі погляди Л.А. Юрчук, викладені в «Проспекті». Дослідниця також була керівником групи науковців, які розпочинали укладати названий Словник. За свідченням В. М. Білоноженко, найскладніші теоретичні й практичні завдання під час укладання першого академічного тлумачного фразеологічного словника довелося розв'язувати саме Л. А. Юрчук.

У передмові до «Фразеологічного словника української мови» (далі – ФСУМ) фразеографія та лексикографія чітко не розмежовані: «До реєстру залучено насамперед ті фразеологізми, які дістали *лексикографічну* (курсив наш. – Т. Ц.-С) апробацію у Словнику української мови» [ФСУМ I: 3]. Реєстр ФСУМу побудований за структурно-граматичним принципом, «який передбачає подання кожної одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма їх лексичними, видовими та словотвірними варіантами» [ФСУМ I: 4]. Такий спосіб розміщення ФО використано у «Фразеологічному словнику російської мови» за редакцією О. І. Молоткова, який і був розробником названого принципу. Треба визнати, що ФСУМ став чи не єдиним академічним кодексом, побудованим за структурно-граматичним принципом, який досить складний у використанні. Доказом цього може слугувати заплутаність відсильних статей, які часто не допроваджують користувача до потрібної вокабули.

Передмова ФСУМу подає чимало загальнофразеологічного теоретичного матеріалу, що дає змогу зрозуміти, на яку базу, на думку укладачів, має спиратися фразеографування. Розглядалий Словник – єдиний у вітчизняному академічному тлумачному словникарстві кодекс, що містить у вокабулах, крім власне тлумачення та ілюстрацій, фразеологічні синоніми й антоніми (подані досить непослідовно). Складність установлення синонімічних і антонімічних зв'язків у фраземіці відома, тому надто смілива ідея укладачів подати в статтях таку інформацію заслуговує на глибоку пошану, але разом з тим треба усвідомлювати, що без попередніх ідеографічних українських фразеографічних словників зреалізувати це прагнення нереально.

Наступною працею, у якій закріплено канон сучасного академічного фразеографування, став «Словник фразеологізмів української мови» (2003) (далі – СФУМ). У передмові до кодексу сказано, що його автори стосовно «теоретичних засад визначення фразеологічних одиниць дотримуються принципів, розроблених Л.А. Юрчук у «Фразеологічному словнику української мови» у двох книгах» [СФУМ: 4]. У Словнику не вдалося виявити інформації про автора передмови, але здебільшого ця передмова повторює теоретичні засади, закріплені у ФСУМі. У СФУМі по-іншому сформований реєстр (немає багатьох ФО гібридного типу (утворених під впливом

російської мови в перекладних творах), прокльонів), не подано відомостей про фразеологічні антоніми та синоніми. Розгляданий словник вигідно відрізняється від свого попередника зручністю в користуванні, оскільки використовує принцип подання ФО під опорними елементами не у вихідних формах, а в тих, які вживані у фраземі. Показчик до словника дає змогу легко знайти відповідний зворот у межах кожної літери. І хоч матеріал у цій передмові варто вважати майже взірцевим описом фразеографування у сучасному академічному словникарстві, проте в деяких частинах тексту можна виявити вагання й суперечності в теорії фразеографування. Скажімо, укладачі твердять: «Найповніше в реєстрі відбита надзвичайно поширена у фразеології *лексична* (курсив наш. – Т. Ц.-С.) варіантність фразеологічної одиниці» [СФУМ: 6]. Це суперечить фразеологічній теорії, згідно з якою у складі ФО немає лексем, а тільки компоненти, що лише формально збігаються з лексемами. Відповідно й лексичної варіантності у ФО бути не може.

У Додатковому томі «Словника української мови» (2017) проблеми фразеографування цілковито обійдені увагою, у передмові до видання виявлено лише згадку про застосування спеціального значка для позначення ФО в межах словникової статті. Тому цей кодекс не можна розглядати як певний етап у розробленні параметрів фразеографування в академічному тлумачному словникарстві.

Як бачимо, фразеографування залежить від теоретичного осмислення фраземного рівня мови, тобто від загального стану фразеології в певний період розвитку, та від фразеографічних традицій, що склалися в словникарській практиці. Поняття фразеографування потребує чіткого термінологічного наповнення, що, серед іншого, передбачає й визначення дефініцій базових термінів фразеографії. Теоретичні й практичні аспекти фразеографування варто розглянути детальніше на широкому матеріалі, залучивши до аналізу не лише академічні тлумачні словники.

Джерела

СУМ І – Словник української мови. Київ, 1970. Т. І. – 799 с.

ПФСУМ – Проспект Фразеологічного словника української мови. Київ, 1983.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 1993. – 528 с.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови. Київ : Наукова думка, 2003. – 786 с.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків, 1987. 136 с.
2. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 1989. 153 с.
3. Горецький П. Й. Проспект Тлумачного словника української мови. Для обговорення. Київ, 1958. С. 50–57.
4. Никитин В. М. Об отношении фразеологии к уровням языка, о спорных вопросах общей теории «фразеологизмов» и об уточнении понятия «фразеологизм». *Уровни языка и их взаимодействие*. Москва, 1967. С. 116–118.

5. Паламарчук Л. С., Юрчук Л. А. Засади створення Словника української мови. *Мовознавство*. 1967. № 3. С. 19–29.

Legend

СУМ I – Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.).

ПФСУМ – Prospectus of the Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language (1983). Kyiv (in Ukr.).

СФУМ – Dictionary of phraseologisms of the Ukrainian language (2003). Kyiv (in Ukr.).

ФСУМ – Phraseological dictionary of Ukrainian (1993). Kyiv (in Ukr.).

References

1. Alefirenko, M. (1987). Theoretical questions of phraseology. Kharkiv. 136 p. (in Ukr.).

2. Bilonozhenko, V., Hnatyuk, I. (1989). Functioning and lexicographic development of Ukrainian phraseological units. Kyiv 153 p. (in Ukr.).

3. Horetsky, P. (1958). Prospectus of the Interpretive Dictionary of the Ukrainian Language. For discussion. pp. 50–57. Kyiv (in Ukr.).

4. Nikitin, V. (1967). On the relation of phraseology to the levels of language, on controversial issues of the general theory of «phraseologisms» and on the clarification of the concept of «phraseologism». *Language levels and their interaction*. Moscow, pp. 116–118 (in Rus.).

5. Palamarchuk, L., Yurchuk, L. (1967). Principles of creation of the Dictionary of the Ukrainian language. *Linguistics*. No. 3. pp. 19–29. Kyiv (in Ukr.).

Tetiana Tsybaliuk-Skopnenko

Phraseography in academic interpretation dictionary: ideas, implementation, problems

The article examines the traditions of phraseography in Ukrainian academic vocabulary. The history of the development in Ukrainian phraseography of theoretical and practical approaches to the formation of the register of interpretive phraseological dictionaries, the discussion about the volume of phrasemics of the Ukrainian language, the peculiarities of definition construction in interpretive phraseological dictionaries is shown. Modern academic interpretive phraseography has gone through a complex path of development, which began in the late 1950s. Phraseographic practices depend on the general state of phraseology, which was finally formed as a separate scientific branch with its own terminological apparatus in the late 1980s. The largest modern academic phraseological codes of the Ukrainian language are based on the theoretical principles developed by L. A. Yurchuk. The concept of phraseography and the definition of the basic

---

terms of phraseography need to be clearly established in terminological and encyclopedic dictionaries and branch scientific literature.

Keywords: *phraseology, phraseography, phraseme, phrasemic, dictionary, dictionary article, Ukrainian language.*